

הספריות הערביות בארץ

היסטוריוני הספריות הערביות בארצות-המזרח מציינים כי „ארון-הספרים“ (כיוצא־אל-כחותב) הערבי הראשון היה בימי המלך הערבי כאלד אבן יאזיד, אחד ממלכי המרואנים, בדמשק במחצית המאה השמינית. בימי שלטונם של העבאסים, הלכו והתפתחו הספריות הפרטיות והכלליות שנמצאו במסגדים ובבתי-המדרשות, ואחר-כך היו ספריות ערביות רבות בדמשק, בגדאד, ובערי ספרד. רבים מרמי-היחס, שהיו שוחרי חכמה ודעת, קישטו את ארמנותיהם בספריות יקרות, וכלכלו חכמים וסופרים שהעתיקו בשבילם ספרים יקרי-ערך ועלידי כך סייעו בידם לעסוק בלימודיהם.

מלחמות הצלבנים והטטארים המיטו שואה על הספריות הערביות העשירות שהיו בערי המזרח, ואפלי ספרים עלו על המוקד או נתפזרו לכל רוח. ההתעניינות במדעי-המזרח שגילו המורחנים שבארצות-המערב הביאה לידי כינוס „שארית הפליטה“. וכך ניצלו מכליה מאות כתבי-יד יקרים שהועברו לספריות הגדולות באירופה. אולם מרובים עוד כתבי-היד היקרים הגנוזים בספריות הערביות במזרח והם מחכים לגואלם.

ב

מה היה חלקה של ארץ-ישראל בתחית הספרות במאות הראשונות לאיסלאם? ד"ר אסעד טלס, שפירסם שורת מאמרים על כמה מכתבי-היד הנמצאים בספריות ערביות בארץ (בירחון הערבי „אל-מג'מע אל-עלמי“ כרך כ' שנת 1945; יוצא לאור על-ידי האקדמיה הערבית הסורית בדמשק), מתחיל את שורת מאמריו בדברים אלה:

„אין אנו יודעים רבות על העיר ירושלים ועל מוסדותיה המדעיים וספריותיה לפני התקופה האיובית, וכל מה שידוע לנו על עיר-הבירה המוסלמית הגדולה הזאת לפני התקופה הנ"ל הוא רק בגדר השערות“. טלס מציין כי הכובש הערבי הגדול צלאח א-דין אל-איובי, הפך כמה כנסיות נוצריות בירושלים לבתי מדרשות ולמוסדות מוסלמיים, בהם למדו את עקרוני הדת, וכן הוא מספר כי כמה מהמלכים שבאו אחר צלאח א-דין, רכשו כמה כתבי-יד יקרים בשביל מוסדות חינוך ותרבות אלה.

ההתנגשות בין האיסלאם והנצרות בימי מלחמת-הצלבנים בארץ-הקודש גרמה לייסוד ספריות כלליות ופרטיות שמטרתן היתה חיוק השפעה הדתית והרוחנית של האיסלאם בארץ. בכל המוסדות שהוקמו בימים ההם, ואף בימי שלטון הממלוכים, בירושלים מסביב למסגד אל אקסה, בבתי-התמחוי, בבתי-הכנסת-אורחים, בבתי-החולים ובבתי-המרגוע לחולים, נמצאו ספריות שהכילו בעיקר ספרי-דת ו„מוצחפים“ (ספרי קוראן). שלטון תורכיה גרם במידה רבה להתמוטטותן של הספריות האלה, ובמרוצת השנים עבר חלק מהן לידיים פרטיות (משפחות מוסלמיות מכובדות).

בשלהי המאה התשע-עשרה, עם הקמתם של מוסדות חינוך ותרבות על-ידי המשלחות הנוצריות שבאו לארץ, ועם התעוררות התנועה הלאומית הערבית, הורגש הצורך בקרב הציבור המוסלמי בירושלים להקים גם ספריות עממיות. וככה נוסדו בירושלים שתי ספריות שענין רב בהן גם לקורא העברי.

הספריה „אל-מכתבה אל-כ'אלידיה“ (הספריה של משפחת אל-כ'אלידי) זכתה להערכה מיוחדת, עם תיאור מפורט, על-ידי כמה סופרים ערבים. ספריה זו נמצאת מימין ההולך למסגד אל אקסה ברחוב-השרשרת בירושלים. בחדר צחבי-ידיים עומדים ארונות ספרים ישנים עם דלתות זכוכית. מסביב לקירות ספות ושולחן גדול בתווך. לפני „חדר-הספריה“ חצר קטנה ובה שני קברים. הספרן הוא השיך הזקן אמין אל-אנצארי, הגר בקרבת מקום. לעתים מזומנות נפתחת הספריה למבקרים. אולם כל הרוצה לסור אליה לשם עיון, טוב יעשה אם יקדים ויתראה עם הספרן הזקן ויקבע אתו עתים לביקורים.

ספריית אל-כ'אלידי נוסדה ביזמתה של אשה כבודה ומשכלת מבני המשפחה הזאת, היא מרת כ'דיג'ה כ'אנם אל-כ'אלידי, בתו של השיך מוסא אפנדי אל-כ'אלידי, ששירת כקאדי (דיין) צבאי ראשי בצבא התורכי. גברת זו גדלה בסביבה אריסטוקרטית תורכית בקושטא, ובבואה לארץ בסוף המאה התשע-עשרה הביאה אתה כמה מנימוסי מעמד העשירים

שבמדינה ההיא. בצוואתה ביקשה את השיך ראגב אל־כילידי. נשיא בית־המשפט השרעי ביפו, לייסד ספרייה. בקשתה נתמלאה ובשנת 1900 נוסדה זו הספרייה. במשך הזמן הובאו לספרייה זו ארונות־ספרים מתוך ספריותיהם הפרטיות של כמה מאנשי־השם ונכבדי־המשפחה וסופריה. בקטלוג המודפס היחידי של הספרייה הזאת, משנת 1900, נאמר בין השאר כי... „הוחלט להקדיש חדר רחבי־ידים זה שברחוב־השרשרת בירושלים, על מנת לשים בו מספר גדול של ספרים... ולעשותו לבית־מדעים ציבורי לכל אדם הרוצה לעיין בספרים. לטובת הכלל הותנה כי לא יוצא החוצה כל ספר. הספרייה פתוחה לכל דורש מבוקר עד ערב, ומשגיה נאמן מנינו עליה“.

הספרייה השניה שנוסדה בירושלים לפני שבעים שנה בערך היא זו של משפחת קוטינה המוסלמית, או: הספרייה ההנבלית. משפחת קוטינה היא אחת המשפחות המוסד למיות העתיקות בארץ והיא מתייחסת על הסופר הערבי הנודע מג'יר א־דין אל־עולימי אל־הנבלי, מחבר הספר הנודע: „תאריך אל־קודס ואל־כיליל“ (תולדות ירושלים וחרבון). חברי מוחיי א־דין אפנדי קוטינה, אחד מבני אותה משפחה, מספר כי ספרייה זו נוסדה על־ידי אבי אביו של סבו, השיך סולימאן קוטינה ובנו, השיך יאסין קוטינה, הרחיבה ושיכללה. מקומה של ספרייה זו היה בחנות שעלי־יד המסבנה, שהיתה שייכת לאותה משפחה, בשער שכם בירושלים. היו שם כמה ארונות־ספרים, מסיבי לקירות ספות נחתות, ובאמצע החדר שולחן ארוך להניח עליו את הספרים. הספרייה היתה פתוחה מבוקר עד ערב, ומשכילים וחובבי ספר מבין המשפחות המוסלמיות הנודעות בירושלים היו רגילים להתכנס כאן ולעיין בספרים או לקחתם הביתה לקריאה. ערב ערב היה בעל הספרייה מסב עם קוראיו, ומכבדם בספל קפה וסיגריות, ובימות החורף הקרים היה גם מסיק את התנור של „חזר־הקריאה“. מפעל פרטי זה התקיים כשלושים שנה, בערך. במות ראש המשפחה נסגרה הספרייה הזאת שהיתה שנים רבות בית־ועד לחכמים. הספרייה הכילה גם כתבי־יד יקרים, וידוע שכמה מהמורחנים אנשי השם ביקרו בה. היתה זו ספרייה מיוחדת במינה, הדומה במידה ידועה ל„ישיבה“, מסוג הישיבות הספרדיות שהיו קיימות בירושלים במאת השנים האחרונות.

עבדאללה מוכילס כותב כי לאחר מות ראש המשפחה הוצאו הספרים מ־חדר הקריאה והושמו במין צריף־עץ בלא קורת גג והיו הפקר לקרני־השמש הלוהטות ומטר השמים שעשו בהם שמות, ו„כתבי־יד וספרים רבים הלכו לאיבוד“.

אלה הן שתי הספריות העממיות שנוסדו בארץ בימי שלטונה של תורכיה. אולם מלבדן היו קיימות גם כמה ספריות משפחתיות, כגון „דאר אל־כותוב אל־כיליליה“ (הספרייה הכילילית), שהכילה כתבי־יד עתיקים; „דאר אל־כותוב אל פ־כ־ריה“ השייכת למשפחת „סועוד“ המוסלמית הידועה בירושלים ועוד.

עם הכיבוש הבריטי נעשה נסיון ע"י המועצה המוסלמית העליונה לייסד ספרייה לפי „נוסח חדיש“, והיא ניגשה לחדש את תפארת הספרייה שבמסגד אליאקסה. אולם הנסיון לא הצליח, והספרייה הדלה הזאת שוכנת עד עתה באחד המסגדים שבקרבת מקום. נמצאים בה בעיקר „מוצחפים“ (ספרי קוראן) עתיקים מתקופת הממלוכים ומלכי בית עותמאן, הכתובים ומקושטים בנוי וסלטול יתר. על יד הספרייה הזאת קיים גם בית־נכאות מוסלמי קטן. אף בשאר ערי הארץ — חברון, שכם, יפו, עזה ורמלה — היו קיימות ספריות פרטיות של כמה מהמשפחות המוסלמיות הנודעות, וכן בבתי־הקדש ומסגדים, — ספריות קטנות שחשיבותן מצערה.

ג

טעות היא בידי אלה הסבורים כי חוסר ספריות עממיות בקרב היישוב המוסלמי בארץ הוא תוצאה מירידה רוחנית, או חוסר חיבה והערכה לספר. בכל משפחה מוסלמית משכילה בארץ נמצאה, ונמצאת גם כיום, ספרייה של מאות וגם של אלפי ספרים. בין ארונות־הספרים האלה בילה הנער המוסלמי המשכיל את מיטב שנות ילדותו, כשם שרבים מסופרינו „בלעו“ את הספרים שהיו בבתי אבותיהם ואבות אבותיהם. בספרייה של המשפחה המוסלמית השתמשו לא בני המשפחה בלבד, אלא גם יחידים ושכנים. השאלת ספר

לכל דורש נחשבת אצל העדה המוסלמית לחובה נימוסית אלימנטרית. בחדרי הספריות המשפחתיות נערכו מדי פעם בפעם גם שיחות וויכוחים על ענייני שפה ולשון, וראשי המדברים היו המשכילים המוסלמים. העלם המוסלמי קרא מלבד את „הקוראן“ גם מיצירותיהם של גדולי הסופרים והמשוררים הערבים*.

לא כן הוא המצב בקרב העדה הנוצרית בארץ. עד בואן של המשלחות הנוצריות לארץ היה ציבור זה, קיבוץ עני ודל בחומר וברוח, שקוע בעבודתו הקשה ומבלה בבתי-המרוח הנוצרים והיהודים שבסימטאות הערים העתיקות בארץ. הספר היחידי שנמצא בבתי הנוצרים הלא הוא „הברית החדשה“, שהיה מוטל על מדף גבוה בבית לבל תגענה בו ידים, והיה יורד ממרום מושבו רק ביום הראשון ובימי הג ומועד כדי ללוות את בני המשפחה אל הכנסיה. בספר זה — אומר הסופר הנוצרי הערבי כאליל אל סכאכני — „התברכו“ כל בני המשפחה.

מן הראוי לציין כי גם היום אין למצוא בקרב המשפחות הנוצריות „הלאומיות“ ביותח, ספריות ערביות עשירות, כאלה המצויות בקרב המשפחות המוסלמיות. בבית המשכיל הנוצרי תמצא ספרים אנגליים, צרפתיים, איטלקיים וכו', הכל לפי החינוך שהתחנכו בו בני המשפחה, ורק לא ספרים ערביים.

גורם מסייע נוסף להתפתחות הספריות המוסלמיות הוא — המסגד. המסגד אינו בית-תפלה בלבד, אלא גם „ישיבה“. מאז ומתמיד היו במסגד ניתנים שיעורים עלידי חכמי דת לא רק בנושאים דתיים אלא גם בספרות והיסטוריה. בחדר הסמוך למסגד עמדו ועומדים גם כיום ארונות-ספרים שבהם מצויים מלבד ספרי קודש, גם יצירות ספרותיות חילוניות. האיטלאם לא רדף את „המשכילים“. הדרשן והמטיף הדתי חייב היה לדעת גם פרק בעניני לשון וספרות, כדי ללמד את לשונו לדבר צחות בפני קהל מאזיניו, כיום מעטים הם המסגדים בארץ שלא תמצא על ידם גם אוסף ספרים. כשמשפחה נבולסי בשכם הקימה בזמן האחרון את מסגדה המפואר יסדה על ידו גם ספריה עשירה.

גם הכפר הערבי החל לדאוג להקמת ספריות, ובחדרי „המדאפה“ (בית הכנסת-אורחים) אפשר למצוא גם ספרים ערבים חדישים שיצאו לאור על-ידי הוצאות-הספרים השונות במזרח כולו. כמה מבני הנוער הכפרי נמנים כעת על מוסמכי האוניברסיטאות האירופיות והמזרחיות. מציינים כי בהרבה כפרים ערביים, בייחוד בסביבת שכם, אפשר למצוא גם ספרים עתיקים וכתבי-יד יקריט.

ד

מלבד הבית והמסגד הולכות ומתפתחות ספריות בקלובי-הנוער המוקמים בערי הארץ וכפריה, וכן בבתי-הספר הממשלתיים והפרטיים. ב„נואדי“ (קלובים) קיימים גם חדרי-קריאה. הנוער מיצא בהם ספרים, ירחונים ושבונונים ערביים היצאים לאור בארץ ובארצות השכנות. אומרים כי ב„נואדי אל-אדבי“ (הקלוב הספרותי) שביפו ישנה ספריה הגונה. חברי הקלוב הזה הם ממוסמכי האוניברסיטאות האירופיות והמזרחיות המבלים את הערבים בקלובם המפואר בשיחות ספרותיות ובשמיעת מוסיקה קלאסית ובחקר בעיות שונות הנוגעות לישוב הערבי בארץ.

אין כיום כמעט בית-ספר ערבי שאין בו אוסף-ספרים קטן או גדול. תלמידי בתי-הספר משלמים יחד עם מית-הספורט גם מס-ספריה. ישנם בתי-ספר בהם קיימות ספריות הכוללות אלפי ספרים, כגון ספרית בית-המדרש למורים הערבים הממשלתי בירושלים (כשמונת אלפים ספר) בית-המדרש למורות הממשלתי (כמה אלפי ספרים בערבית ואנגלית)

* אחד המשכילים הערבים הסביר לי, כי הסיבה לאי-התפתחותן של הספריות הערביות העממיות בקרב הישוב הערבי בארץ היא ההתעסקות המופרזת בעניינים פוליטיים. „הפוליטיקה היא האוכלת כל חלקה טובה ואינה מאפשרת לטפל בענייני ספריה בכובד-הראש הראוי לה. אף המצב הכלכלי הירוד השפיע לא במעט לרעה. כיום, עם הטבת המצב הכלכלי, התחלנו לדאוג להקמת מוסדות חינוך ותרבות.“
אולם לסיבה זו של ההזנחה התרבותית בקרב הישוב הערבי, יש לצרף גם את חוסר הדאגה מצד העסקנים הערבים לבני המעמד הבינוני והמוזן העם, שהוא הוצאה מהעדר רגש סוציאלי מפותח הן בחיי התרבות והן בחיי יום-יום.

בית-הספר „אל-עאמריה“ ביפו (כשלושת אלפים ספר) ועוד. מחלקת-החינוך הממשלתית קיימה במשך שנים רבות ומקיימת גם היום ספריות נודדות העוברות על גבי פרדים וחמורים ומחלקות ספרים בין תלמידי בתי-הספר ותושבי הכפרים. ספריות אלו נקראות בערבית בשם: „אל-מכתבה א-סייאה“ (הספריה הנודדת).

אין ספק כי דלות היצירה הספרותית הערבית בארץ משפיעה במידה מסוימת על חוסר ספריה עממית מתקנת ומשוכללת די-יצרכה. על תופעה זו כבר עמד בהרחבה הסופר הערבי ד"ר יצחק מוסא אל-חסיני, מורה לשפה הערבית בבית-המדרש למורים הערבי בירושלים בספרו: „עודת א-ספינה“ (חזרת האניה). ד"ר יצחק חוסיני ציין כי במשך השנים 1919—1944 יצאו לאור בארץ כמאתיים ועשרה ספרים ערביים בערך, בה בשעה שבשנות 1933—1934 יצאו כארבע מאות ספרים עבריים (בשנת 1945 יצאו לאור בארץ למעלה משבע מאות ספרים עבריים). השוואה זו בין יצירותיהן של שתי העדות בארץ מעוררות כמונן מחשבות בקרב רבים מבין המשכילים הערבים.

בעוד שבועות מספר תפתח בירושלים תערוכת ספרים ערבים, — הראשונה בארץ! ביזמתה של „ועדת-התרבות הערבית“, ועדה שבין חבריה נמנים רבים מבין הסופרים הערבים בארץ. מטרת התערוכה הזאת היא לדעת ולהכיר את היצירות שכתבו הסופרים הערבים בארץ, לעודד את היצירה הספרותית ולתת תמונה מחיי המחשבה הערבית בארץ במאה האחרונה. „התערוכה תכלול ספרים ערביים שחוברו על-ידי ערבים פלשטינאים או שחוברו בחוץ-לארץ על-ידי ערבים יוצאי פלשטינה, וכן את הספרים הלא-ערביים שחוברו על-ידי ערבים בארץ“.

אין ספק כי תערוכת-ספרים זו תעודד את היצירה הערבית הצעירה בארץ שרק בשנים האחרונות החלה להראות ניצני-תחיה. כיום קיימות בארץ כמה הוצאות-ספרים קטנות המוציאות לאור ספרים ערביים מאת סופרים מקומיים.

רבים הם בקרב חוגי המשכילים הערבים בירושלים הפונים לספריה הלאומית שעל הר-הצופים ואף רבים מהכמינו סרים לספריותיהם העשירות והיפות של המשלחות הנוצריות בארץ, הפתוחות לכל חוקר ודורש, ואילו הספריות המוסלמיות המפורזות בבתי-מדרשות, במסגדים ובתי-הספר וכו' אינן פתוחות לקהל הרחב ולא כל חוקר ודורש יכול להשתמש במכמנים האצורים בחלק מהן.

ואולם ייתכן כי עם התחיה הספרותית והתרבותית ההולכת וקמה כיום לעינינו בארצות-המזרח, ועם השפע הכלכלי שזכה בו היישוב הערבי בארץ, תבנה גם הספריה העממית הציבורית שתהיה פתוחה לכל דורש, ובה יכונסו גם כל אותם הספרים וכתבי-היד העתיקים המפורזים בכל ה„כיאנאת“ (ארונות-הספרים) שבערים ובכפרים והם הולכים לאיבוד מחמת העש וקרני-השמש, ואף את מאות הספרים הערביים שיצאו לאור בעשרות השנים האחרונות בארץ-ישראל ובארצות השכנות.

אגרות י. קצנלסון

הוצאת הקיבוץ המאוחד המכינה לדפוס את כתבי יצחק קצנלסון פונה בזה לכל מי שיש בידו מכתבים מאת המשורר — בבקשה להעמידם לרשות מערכת-ההוצאה לשם הכנת כרך מכתביו. אחרי שהמכתבים יועתקו יוחזרו לבעליהם. הגנו מקווים שכל מי שיש בידו לעזור להכנת כרך המכתבים של יצחק קצנלסון יענה בהקדם לבקשתנו זו ויבוא על הברכה.